

प्र क र ण - ति स रे

=====

• चिपळूणकरपूर्व मराठी निबंध •

प्रकरण - तिसरे

=====

* चिपळूणकरपूर्व मराठी निबंध *

=====

अव्वल इंग्रजीच्या काळात महाराष्ट्रीय समाजजीवनात अनेक प्रकारची अंदोलने निर्माण झाली व विचाराला गती मिळाली. नवे ज्ञान मिळविण्याची विशेष धडपड या कालखंडात सुरू झालेली दिसते. "विलयती विद्येचा अभ्यास वाढावा, तेथील ज्ञान प्रसिद्ध व्हावे. अशी इच्छा समाजात वाढीस लागली. आजपर्यंतच्या ज्ञानापेक्षा पाश्चात्य ज्ञानाने अनेक नव्या गोष्टी आमहास दिल्या होत्या. ते ज्ञान आत्मसात केले पाहिजे अशी तळमळ त्या काळात लागू राहिली. त्या काळात नव्या ज्ञानाचे स्वागत अत्यंत अस्थेने करण्यात आले. तात्कालीन नियतकालिकांची नावे ही त्याचीच प्रतिक होते. "ज्ञानप्रसारक", "ज्ञानोदय", "ज्ञानप्रकाश", इ. ज्ञानाच्या नव्या दिशेने वाटचाल सुरू झाली. या शिक्षणातून वाडःमयालाही नवी वळणे मिळाली. मराठी वाडःमयात यापूर्वी जे विचार होते यापेक्षा क्रांतीकारक इहनिष्ठ विज्ञानवादी विचार प्रकट झाले. समाजप्रबोधनासाठी आमच्या लेखकांनी लेखनास सुरुवात केली. हे स्फुट लेखन वर सांगितलेल्या नियतकालिकातून व वृत्तपत्रातून प्रसिद्ध झाले. तेच पुढे निबंध म्हणून प्रसिद्ध झाले. त्याच्या विषयात विविधता होती. पण एक साधेपणा होता हेच दिसून येते. त्यातील काही निबंधांचा आशय पुढे दिला आहे.

अ) कुटुंबप्रवर्तननीति :

अव्वल इंग्रजी कालखंडात वृत्तपत्र व नियतकालिकांच्या आधाराने मराठी निबंध आकार धारण करू लागला होता. त्याच सुमारास इंग्रजी शिक्षण घेवून सुशिक्षित झालेले आमचे विचारवंत (निबंधकार) आपले निबंध स्वतंत्रपणे प्रकाशित करित होते. याच काळात मराठी निबंध वाडःमयाला चालणा देण्याचे महत्वाचे कार्य ख्रिस्ती मिशनरी लोकांनी केले. यापैकी गिसेस फरार एक होत्या. गिसेस फरार यांनी १८३५ मध्ये -

" Hints for the Improvement of Early Education and Discipline " या इंग्रजी ग्रंथाचे मराठी भाषांतर करून "कुटुंबप्रवर्तननीति" हा ग्रंथ प्रकाशित केला. या ग्रंथाची विभागणी एकूण आकरा प्रकरणात केली आहे. एकाच कुटुंबातील व्यक्तींनी वडीलांचा शब्द का पाळावा, स्त्री पुरुषांचे संबंध कसे असावेत, आई वडीलांनी मुलांच्यावर कितीप्रमाणात रागवावे या सारख्या गोष्टींचा बोध मिसेस फरार यानी केला आहे. या निबंधाच्या प्रस्तावनेतच त्या म्हणतात, " संसारात जो आनंद कुटुंबाच्या ऐक्यमताने उत्पन्न होतो, तो इतर क्शांनिही होत नाही. ज्या कुटुंबात भाउबहिणी एकमेकांचे हित पाहतात, आपल्या माता-पितरांचा मान राखतात, तेच कुटुंब सुखी होय. जरी ते दरिद्रावस्थेत असले किंवा हाल काठीत असले तरी परिवाराच्या संतोषामुळे बाहेरच्या कष्टापासून शांती पावते आणि ज्या मध्ये भाउबंदाची स्पर्धा व वडिलांचा आनादर, परस्परात द्वेष क्लह, कुत्सित भावणा इत्यादीक नेहमी चालतात त्या कुटुंबास पुष्कळ लाभ जरी असला तरी ते सुखी असे म्हणावयाचे नाही. कुटुंबाच्या सुखाचे महत्त्व एवढे महत्त्वाचे असते. परंतु याची जाणीव आमच्या समाजाला नाही. म्हणून ख्रिस्ती मिशनरी मिसेस फरार यानी हा निबंध लिहिला होता. या शिवाय ख्रिस्ती धर्माचा प्रचार करणे हा ही हेतू या पाठीमागे होता. हा निबंध इंग्रजी भाषेतून भाषांतरित केलेला असल्यामुळे त्यातील भाषेत एक कृत्रीमपणा आला आहे. या निबंधात प्रोट भाषणे, अगर गोष्टी नाहीत. तर सामाजिक जीवनात दररोज घडणा-या घटनांचे उतारे देवून त्यातून समाजाला बोध केला आहे. कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तींनी कसे वागावे, त्याचे सविस्तर विवेचन मिसेस फरार यानी प्रकरणानुसार केले आहे. मुलांना किती व कसे रागवावे याचे स्पष्टीकरण करताना मिसेस फरार म्हणतात, " रागाने शासन कष्टदी करू नये. राग खाई आपणास आणि संतोष खाई दुस-यास अशी व म्हण आहे. रागाने जी शिक्षा केली

ती सोसणा-या पेक्षा करणा-यास फार दुःखवितीः^२

अव्वल इंग्रजी कालखंडात समाज व्यवस्थेत लहान मुलांच्या पेक्षा स्त्रीयावर अनेक प्रकारचे अन्याय केले जात होते. लहानपणापासूनच मुलगा मुलगी असा भेद केला जात होता. मुलींनी थोडे खावे, थोडे हसावे, तिने शिक्षण घेऊ नये, तिला स्वातंत्र्य नाही अशा प्रकारचे संकित आमच्या समाजात अस्तित्वात होते. "अहो स्वहितकर्ते सुजनहो तुम्ही स्त्री जातीच्या शिक्षेस अनुकूल होऊन ते काम या त्या देशात चालावा म्हणजे हा तुमच्या देशावर तुमचा मोठाच उपकार होईल. तुम्ही म्हटले असता दीर्घ दृष्टीने लोकांचेहित पहात असता आणि तुमच्या प्रत्येक कन्येचे हित तुम्ही पाहत नाही. हे तुम्हाला शोभेल काय ? मुलावर तर तुमची प्रीती जडलीच आहे. परंतु त्यातून मुलीवर प्रीती करायला थोडीशी तरी करणार नाही की काय ? मुलीही तुमच्याच पोटच्या आहेत आणि तुम्ही विचार करा की, जसा मुलाचा आत्मा अमर तसा मुलीचाही अमर आहे. जसे मुलाला आपल्या ब-यावाईट आचरणाप्रमाणे इहलोकी परलोकी फल मिळते. तसे मुलीलाही मिळते. म्हणून ज्ञानाची उपेक्षा पुत्राला आहे तितकीच कन्येला आहेः^३

स्त्रीला समाजात अशाप्रकारे गौण स्थान दिले जात होते. म्हणून भिसेस फरार यांनी आपल्या निर्बंधातून कठोर शब्द वापरून बोध देण्याचे तंत्र स्वीकारले नाही. तर समाजाला समजावणीचीच भाषा वापरली आहे. या नम्रतेत धर्म प्रसाराचा हेतू निश्चितपणे होता. पण तो करित अस्ताना समाजाला बोध करणे हाच महत्वाचा हेतू त्यांच्या या लेखनात होता. दुस-याप्रकरणात पालकांशी हितगुज करताना भिसेस फरार म्हणतात - "तुम्ही देवकृत्याकडे पाहून लेकरांपाशी असे जर वर्तल, तर त्याज पासून तुम्ही प्रीती व स्मान पावाल आणि ते तुमचे नियंतृत्व मानू लागले म्हणजे आकाशा-

तल्या बापाचेही निर्यंतृत्व मानायला त्याला अधिक सोपे पडेलः^४ या निबंधातून मिसेस फरार कधी "सत्यनिष्ठ पाद्रीच्या गोष्टी", तर कधी बायबलमधील एखादा दृष्टान्त देवून आपला हेतू साधला आहे. "जे दयाळू ते धन्य", मलायजापेक्षा दया फार आवडते. या सारख्या वाक्यांची रचना करून विनम्रपणे आपल्या धर्माचा प्रचार करण्यात मिसेस फरार यशस्वी झाल्या आहेत.

संयम, भावनात्मकता, विनम्रता, व प्रचारकीवृत्ती या त्यांच्या गुणाप्रमाणेच लवचिक भाषाशैलीही त्यांच्या जक आहे. माणसाच्या जीवनाचे व त्यातील केळेचेही महत्त्वही त्यांनी या निबंधातून स्पष्ट करून सांगितले आहे. "आयुष्यासारखा अनमोल दपदार्थ दुसरा नाही. केळ जो आहे हे मनुष्याचे मुख्य द्रव्य. हयाची एक एक घटका लाखाची जाती. व्यापारात जे कांही बुडाले ते प्रयत्नाने मिळवता येईल. पैका गमविला तो कदाचित सापडेल. अबुची सराबी झाली तरी युक्ती प्रयुक्तीने सावरता येईल, पण जी घटका गुजरली ती कधी परत येणार नाही. ~~अन्न~~ आनखीन जसे दमडी - दमडी सर्वल्याने लाखो रुपये फुट बुडतात तसे पळघटका दवडल्याने सर्व आयुष्य फुट बुडते. देवाकडे घटका पळ्याचा देखील हिशोब द्यावा लागेल म्हणून एक पळही फुट घालविण्याविषयी जपावेः^५ अव्वल इंग्रजी कालखंडाच्या सुरवातीच्या काळात एवढी ओघवती भाषाशैली सापडणे कठीण न होते. पण मिसेस फरार यांनी ती साधली आहे. वाचकांना युक्तीवादाने आपले करण्यापेक्षा प्रेमाने त्यांना आपले करणे ही प्रवृत्ती त्यांची होती. एखाद्या प्रेम्ळ मातेने आपल्या लाडक्या पण हट्टी मुलाची समजूत काढावी त्या प्रमाणे त्यांनी आपले विचार मराठी वाचकासमोर ठेवताना शैलीचा वापर केला आहे.

मिसेस फरारांची शब्दकला घरगुती कळणाची आहे. "क्वचित" "निर्यंतृत्व" आणि अधिकारिता", "दीर्घदृष्टी व योग्यव्यक्ता", यासारखी

कठीण शब्दकळेची शीर्षके त्या योजतात. "एरव्ही", "पुस्तपना", "लाजवटपना", "हेंदरे", या सारखे देशी शब्द किंवा "ओपणे", "बोधवणे", "ठेव करणे", इत्यादी जुण्या मराठी पद्यातील वाक्यप्रयोग त्याने योजले आहेत.

" राग खाई आपणास आणि संतोष खाई दुस-यास," जित्याचा स्वभाव काय मेल्याशिवाय जाणार ?" या सारख्या म्हणीही त्यांनी अत्यंत कल्पकतेने वापरल्या आहेत. या शिवाय या ग्रंथाचे आनखी एक विशेष दिसतो - आपल्या निबंधाच्या प्रस्तावनेत समाजप्रबोधनाने प्रयोजन स्पष्ट करून "बाई बापांची मालकी", "नियंतृत्व आणि अधिकारिता", "दंड आणि देणगी", "स्वभाव प्रकरण", "सत्यता आणि प्रामाणिकता", "उद्योत्रीपणा", दीर्घ दृष्टी व योग्य व्यमता", "नियमशीलता", व मनाची स्वच्छता, "धर्म आणि धार्मिकपणा", अशा दहा प्रकरणात मिसेस फरार यांनी आपल्या निबंधाचे विवेचन केले आहे. त्यामुळे वाङ्मयीन दृष्ट्या व ऐतिहासिक दृष्ट्या हा निबंध महत्वाचा आहे.

(ब) "हिंदुस्थानच्या पराधीनतेची कारणे" :

* लोकहितवादींच्या चरित्राचा संक्षिप्त आढावा :

लोकहितवादी डॉ. उर्फ गोपाळराव हरि देशमुख यांचा जन्म १८२३ साली झाला. नुक्ताच पेशवाईचा अस्त झाला असल्याने निराशेची छटा नाही म्हटले तरी होतीच. त्यांचे वडील हरिपंत शेवटचा पेशवा बाजीराव यांचा एक सरदार सेनापती बापू गोखले यांचा फळणीस म्हणून काम पहात होते. या शिवाय बाजीरावांची ब्रम्ह रवानगी ब्रम्हावतीस झाल्यावर पेशव्यांच्या कारभारावर देखरेख ठेवण्याचे काम हरिपंतावरच आले. आणि त्यामुळेच लोकहितवादींचा संबंध इतिहासाशी आला.

लोकहितवादींची मराठी व संस्कृत शिक्षणातील गती कौतुकास्पद होती. मराठी ग्रंथ वाचण्याचा तर त्यांना मनस्वी नाद होता. पुढे पुणे येथील सरदारांच्या कचेरीत त्यांना ७० रु. नोकरी मिळाली. गोपाळराव इ.स.१८४६ मध्ये सरकारी मुन्सफ़ीची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. याच काळात भाऊ महाजन यांचे "प्रभाकर" हे वृत्तपत्र चांगले चालले होते. त्यातील लिखानाची व पत्राची पात्ळी उच्च होती. याच "प्रभाकर" वृत्तपत्रातून लोकहितवादींनी आपली "शतपत्रे" प्रसिद्ध केली.

इ.स. १८५५ मध्ये कपूर यांनी सब असिस्टंट इनाम कमिशनर म्हणून नेमणूक केली. १८६१ मध्ये इनाम कमिशन बंद पडले आणि लोकहितवादींची नेमणूक मुंबई हायकोर्टात हिंदू-मुसलमानांच्या धर्मशास्त्राच्या व्यवहाराचा गोष्वारा करण्यासाठी झाली. १८७९ मध्ये गोपाळरावांना या नोकरीसही मुकावे लागले. १८७७ मध्ये जस्टिस ऑफ दी पीस, १८७७ मध्ये मुंबई विद्यापीठाचे फेलो, १८८४ मध्ये रत्नामची दिवाणगिरी अल्पकाळच त्यांनी भूषविली या काळातच पत्नी, बंधू, मुलगे, मुली यांच्या मृत्यूमुळे त्यांना मनस्वी दुःख झाले. पुण्यातील सार्वजनिक संसारातील त्यांचा वाटा महत्वाचा होता आणि म्हणूनच १८९२ मध्ये त्यांचा मृत्यू झाल्यानंतर अनेक ठिकाणी सभा होवून त्यांच्या सामाजिक ज्ञानवर्धक व दलित्तोद्धारकाच्या कार्याचा गौरवाने उल्लेख करण्यात आला.

लोकहितवादींनी आपल्या शतपत्रातून सामाजिक स्थितीचे सर्व अंगाने परिक्षण केले आहे. त्यातील उणीवा दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. व त्या उणीव भरून काढण्याचाही प्रयत्न केला आहे. अशाच स्वरूपाचा "हिंदूस्थानच्या पराधिनतेची कारणे" हे निबंध सामाजिक स्थितीवर प्रकाश टाकतो.

इंग्रज लोकांनी १८१८ साली हिंदुस्थानवर आपले राज्य प्रस्तापित केले. पण समाजातील ब्राम्हण लोकांना मात्र याची सिध्दी वाटते. तर शेतकरी लोकांना आपल्या देशावर कोण राज्य करतो आहे. याची जाणीव असत नाही. एवढा हा समाज अशिक्षित आहे. हेच आशयसुत्र घेऊन लोकहितवादींनी प्रस्तुत निबंध लिहिला आहे. इंग्रजांनी भारतात पाय कसे रोवले ? याचाही आपण विचार केला पाहिजे.

अगदी प्राचीन काळापासून म्हणजेच पांडवांच्या कालखंडात हिंदुलोक ऐश्वर्य संपन्न, विद्यासंपन्न होते. व्यास, वाल्मीकी, नारदमुनी, कपिल सारखे शास्त्रज्ञ, अर्जुनासारखे युध्दकर्ते या सारख्या कर्तृत्वसंपन्न लोकांची हिंदुस्थानला परंपरा असताना त्यांच्यावर कोणी बह्व्य देशातील राज्य करित हे कल्पनेत सुध्दा वाटू नये. परंतु ही वस्तुस्थिती आहे. यामुळे हिंदुलोकानी आपल्या देशाचे, भाषेचे, विद्येचे, पराकष्टेचे वर्णन केले यात आश्चर्य ते काय ? जसे इंग्रज लोकसुध्दा करित होते.

वास्तविक पाहता हिंदुलोकांना यावेळी पृथ्वीचे स्वरूप काय आहे. याची कल्पना कधीच आली नाही. कारण आपल्या देशात जे निर्माण होईल. तेच मिळवून त्यात समाधान मानने हीच आमची प्रवृत्ती होती. लोक आणि राजा या दोघांची स्थिती एकच होती. त्यामुळे परदेशात जाणे, व्यापार वाढविणे, हा विषयच त्यांच्याजकळ नव्हता. आई वडिलांनी मिळविलेले धन पुष्कळ असल्याने मुलगा स्वस्थ असून राहतो. त्यामुळे घराबाहेर पडण्याचा प्रश्नच निर्माण होत नाही. मात्र पुढे काही काळ लोटल्यानंतर या लोकांनी काही प्रमाणात विद्या वाढविण्याचा प्रयत्न केला. यावेळीच मुसलमान व इंग्रज लोकांनी संधीचा योग्य फायदा घेत. हिंदुस्थानवर आपले राज्य प्रस्तापित केले. त्याची काही महत्त्वाची कारणे आपणास पुढे करता येतील.

- (१) " संस्कृत भाषा सुटोन प्राकृत भाषा जहाल्या. तेंव्हा असा भ्रम पडला की, प्राकृत भाषा बोलावे आणि ज्यास विद्या पाहिजे, त्याने संस्कृत पढून विद्या शिकाव्या, कारण की, प्रकृत भाषेत ग्रंथ नाहीत." ६
- (२) " जे जे प्राकृत भाषा वाढत गेली, तो तो संस्कृताचा अंधार जहाला, विद्या जास्ती वाढविणे राहिले, आणि लोकांची अशी समजूत पडली की, ज्याणी संस्कृतात ग्रंथ लिहिले ते देव होते आणि तसे, ग्रंथ लिहिणे हे काही मनुष्याचे काम नव्हे" .७
- (३) "ब्राम्हणांची कुळे कायम जाहाली. येणे करून जे ब्राम्हण मूर्ख, विद्या शिकत नाहीत, त्यास असे भय राहिले नाहीच की, मूर्खपणामुळे निचत्व येईल. त्यास असे वाटू लागले की, माझा जन्म ब्राम्हण कुळात आहे. मग ती विद्या शिकले काय, नाही काय? एकच आहे. माझा ब्राम्हणपणा कोणी नेत नाही. मला इतर लोक कुळामुळे पुज्य म्हणतील आणि माझे पायाचे तीर्थ घेतली, यांत मला संशय नाही." ८
- (४) " देशात राहणे वगैरे प्रतिबंध पूर्वीचे शास्त्रकारांनी केले. त्यांचे हेतू न जाणून त्यास धर्म म्हणू लागले." ९
- (५) "कलियुग निघाले, याजुमुळे लोकांचा नाश व दुर्गुणप्रवृत्ती व्हावी हा ईश्वरसंकेत आहे, असे भय शास्त्रकारांनी लिहिले आहे. तरी त्याचा हेतू न जाणून लोक ते यथातथ्य मानू लागले." १०
- (६) " प्रारंभवाद म्हणून जे घडते ते पूर्वीच ईश्वर लिहितो, ते कोणत्याही उद्योगाने फिरावयाचे नाही" .११

- (७) "पूर्वीचे लोक ऋषि व देव होते. मनुष्य नव्हते. यास्त्व ले वडील करीत आले, तेच करावयाचे, नवीन मार्ग काढावयाचा नाही".^{१२}
- (८) "ज्या ज्या गोष्टी, चालीरिती, लोकामध्ये आहेत त्या सर्व धर्मच व्यवहार धर्म, ईश्वरभक्ती ही धर्म, पागोटे, धोतर, अंगरखा घालावा, हे सर्व धर्मांमध्ये मांडू लागले. ही समजूत विव्क्षण लोकांची पडली".^{१३}

या सर्व कारणांना लोकहितवादी "हिंदुनाशाष्टक" या नावाने संबोधतात. वरील कारणामुळे हिंदुलोक स्वस्थ असून राहिले. व इंग्रज लोक आपल्यावर राज्यकरित आहेत. याची किंचितही जाणीव या लोकांना राहिली नाही. व्यासापर्यंत हिंदुलोकांत कोही प्रमाणात जागृती असलेली आपणास जाणविते. मात्र या पुढच्या कालखंडात आमचे लोक जणू निद्रिस्तच झाले. त्याचे स्वरूप स्पष्ट करताना लोकहितवादी म्हणतात. "या लोकांत एकचित नाही. आपले देशात कोण राज्य करतो, याची खबर नाही. जो कोणी राज्य करील तो विष्णुचा आवतार, ही एक मुर्खपणाची समजूत पडली. पिढोरा राजा हस्तिनापुरी क्षत्रियवंशी शेवटचा जहाला. त्यास मुसलमानांनी मारुत राज्य घेतले. त्यास आठशे वर्षे जहाली, परंतु या गोष्टीचे वाईट कोणास वाटले नाही. शास्त्री पंडित, भट हे मुसलमानांचेच आर्जव करुन पोट भरु लागले. ब्राम्हण कारकूनपणा, शिलेदारी, सरदारी स्वीकारुन चाक-या करु लागले. तेव्हा विद्येचा अंधकार फार माजला".^{१४}

वेदकाळापासून शिक्षणाची मक्तेदारी ब्राम्हणांनी आपल्याकडेच ठेवून घेतली. परंतु स्वत्वाची जाणीव विसरुन त्यांनी शुद्रापलिकडेही काम स्वीकारले व यामुळे त्यांची विद्या गेली. जशी विद्या गेली त्याप्रमाणे शूरत्वही संपले. आणि यामुळे आपोआपच मुसलमानांची वाट मोकळी झाली. त्यांनी हास्तेनापुरावर आपले राज्य प्रस्थापन केले. असे असतानाही

ब्राम्हण लोक मात्र घरी आल्यानंतर यावनीचा विटाळ झाला म्हणून सोकळे करित असत. मात्र त्यांनी मुसलमानांना राज्यकारभार करण्यास कोणत्याच प्रकारचा विरोध केला नाही. या उलट कितीतरी ब्राम्हण त्याच्यावरच लुब्ध होऊन राज्य करणे हे केवळ मुसलमानांचेच काम आहे. असे म्हणू लागले. यावेळी त्यांना एक गोष्ट मात्र समजली नाही की, या आगोदर जवळ जवळ आठशे वर्षापूर्वी पांडव, राम, परशुराम यासारखे शूर लोक आपल्याकडे ही होते. त्यांनीही राज्ये केली आहेत. की ते मुसलमानच होते ? या आमच्या ब्राम्हणांना तर हिंदुस्थानची लांबी रुंदी सुधदा किती आहे हे माहित नसते किंवा दक्षिण कोणती, दक्षिणीकडे "नेपाळ" राहतात याचीही जाणीव त्यांना नसते.

सर्व हिंदुलोक निर्बल आहेत की काय हीच शंका मनात येऊन जाते. देशातील स्वातंत्र्य राखण्याचे सोडून जे ते आपला स्वार्थ साधण्याच्या पाठीमागे लागले. यामुळेच मुसलमानांनी हिंदुस्थानचे राज्य घेतले. हे होते न होते तोच १८१८ साली पेशवाईचा आस्त झाला व इंग्रजांचा प्रवेश हिंदुस्थानामध्ये झाला. या लोकांनीतर आमच्या ब्राम्हण लोकांना चाकरिस कारकून म्हणून ठेवले. पण या पुढे जाऊन असे म्हणता येईल की, आमच्या लोकांना ब्राम्हण आले केंव्हा आणि गेले केंव्हा याची पुस्तकीही जाणीव झाली नाही. ही हिंदुस्थानातील लोकांची मोठीच शोकांतिका आहे.

(क) "स्त्रीविद्याभ्यास निबंध" :

* बाबा पद्मनजी यांचे चरित्र :

ऐकोणिसाव्या शतकातील धर्मप्रवण अशा पुरुषामध्ये बाबा पद्मनजी

यांची गणना होते. हिंदुस्थान पारतंत्र्याच्या कात्रित सापडला होता. त्यामुळे सर्वत्र निराशेचे वातावरण निर्माण झाले होते. पण दुस-या बाजूला पाश्चात्यांची वैज्ञानिकदृष्टी पाहून आम्ही आश्चर्यचकित झालो होतो. असा हा संक्रमणाचा काळ होता. इंग्रजांची विद्वत्, कर्तृत्व जाणवून आमचे डोळे दिपले होते. अशा परिस्थितीत बाबा पदमनजी यांचा जन्म ळेगांव येथे १८३१ मध्ये झाला. कासार जातीचे असूनही बाबांच्या घरी धार्मिक वळण होते. ते मध्यमवर्गीय ब्राम्हण संस्कृतीला जकडे होते. घरातील प्रत्येक प्रौढ मनुष्य देवाला भजत असे.

लहानपणी बाबांना ळेगावच्या सरकारी शाळेत घालण्यात आले बाबांच्या हुषारीमुळे व पंतोजींचा फार स्नेह असल्यामुळे शाळेत त्यांचे फार नाड केले जात असत. "ळेगावची एकूळती एक मिशन शाळा होती. या शाळेत इ.स. १८४३ मध्ये बाबांनी प्रवेश घेतला. ही शाळा लंडनच्या मिशनने चालविलेली होती. रे.टेलर व रे.बेनन हे त्या शाळेवर मुख्य म्हणून काम पहात होते."^{१५} या ठिकाणच्या वाचनालयात बाबा पदमनजी यांचा "मांत्रिक्रमण", भारतीय मांत्रिक", व " नववा करार " इ. धार्मिक पुस्तकांशी संबध आला. या पुस्तकाचा पुढे त्यांना चांगलाच उपयोग झाला.

बाबांच्या मनावर परिणाम करणा-या कांही गोष्टींचा उल्लेख करणे जरूरीचे आहे. फिरत्या ग्रंथ विक्रेत्याकडून घेतलेले ग्रंथ "ज्ञानोदय", "ज्ञानप्रकाश", "प्रभाकर", इत्यादी नियतकालिके कांही धार्मिक पत्रे, प्रभाकरातून लोकहितवादिंची "शतपत्रे" यांचा एकसंध परिणाम त्यांच्या वैचारिकतेवर होणे स्वाभाविकच होते.

सन १८५१ पासून ते १८५४ पर्यंत त्यांची पाच पुस्तके प्रसिध्द झाली. त्याला निरनिराळ्या क्मेटयाकडून बदिसे मिळाली. "स्त्रीविद्या-भ्यास निबंध " या ग्रंथास डॉक्टरलिथ याने नाक्ट सोसायटीतर्फे १०० रुपये

बक्षिस दिले. "हिंदू लोकांच्या सणाविषयी निबंध या पुस्तकासही असेच मुंबईतील पुस्तके व निबंध करणा-या मंडळीनी १०० रुपये बक्षिस दिले." १६

३ सप्टेंबर, १८५४ रोजी सायंप्रार्थनेनंतर मि बेनन यांनी उपदेश केला. मि टेलर यांनी धार्मिक विधी केला. अशा त-हेने बाबा पदमनजीचे धर्मांतर झाले. पुण्यास जवळ जवळ १६ वर्षे ते राहिले. तेथेच त्यांचा ख्रिस्ती विवाह १८६० मध्ये झाला. आपल्या हिंदू पत्नीची सर्वकाही जबाबदारी त्यांनी स्वीकारली होती. तिला ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार करण्यास प्रवृत्त करण्याचा प्रयत्नही त्यांनी केला. परंतु त्यांच्या वडीलांच्यामुळे तो अयशस्वी झाला. शेवटी १८५७-५८ च्या सुमारास हिंदू पत्नीपासून त्यांनी घटस्फोट घेतला. त्यांच्या सर्वासाठी "यमुनापर्यंत" या पुस्तकास मिळालेले २०० रुपये उपयोगात आनले.

" ७ एप्रिल, १८६७ रोजी बाबा पदमनजींची पुणे येथे श्री चर्च मिशनच्या मंडळीचे पालक म्हणून दिक्षा झाली, १८७८ मध्ये बाबा पदमनजींनी बायबल सोसायटीच्या व ट्रस्ट सोसायटीच्या संपादनाची जबाबदारी स्वीकारली" १७ असे असामान्य कार्य असणारे बाबा म्हणतात " आपण जे लहानमोठे ग्रंथ लिहिले आहेत त्यांची संख्या १०० वर गेली आहे. त्या ग्रंथांच्या योगाने शेकडो लोकास ख्रिस्ती धर्माचे ज्ञान प्राप्त झाले आहे. व ज्यास आपले दर्शन कधीच घडले नाही ते देखील आपल्या ग्रंथावरून ओपणास ओळखतात व पुज्य मानतात." १८ असे हे बाबा पदमनजी वयाच्या ७५ व्या वर्षी दिनांक २९ ऑगस्ट, १९०६ रोजी प्रभूपदी विलीन झाले.

"स्त्रीविद्याभ्यास निबंध"

स्त्री सुधारणेस अनुकूल अशा विषयात मुंबईच्या पुस्तके व निबंध करणा-या मंडळीने एक निबंध मागवला होता. त्या निबंधास १०० रुपये

बदिस होते. बाबा पद्मनजी यांनी " स्त्री-विद्याभ्यास निबंध " रचन वरील मंडळीकडे पाठविला. त्यावर त्यांना बदिसही मिळाले. त्याच प्रमाणे स्त्रीयास विद्या शिकवून त्यांची सुधारणा करणे त्यांना त्यांच्या योग्यतेप्रमाणे मान देणे व त्यांच्या कल्याणाची इच्छा बाळगणे याला हिंदुचा विरोध न आहे. एवढेच नव्हे तर तो त्यांना अधर्म वाटतो. या विचार श्रेणीने निर्माण केलेल्या अनेक वर्षांच्या परंपरेने हिंदु धर्माचे किती नुकसान झाले आहे. याचे विवेचन या निबंधात्मक पुस्तकात केले आहे. स्त्रीस शिक्षण दिल्यास ती पुरुषाची सहचरी पत्नी, मार्गदर्शक, मित्र होऊ शकते हे पटवून देण्यासाठी प्रस्तुत निबंधाची रचना झाली आहे. कित्येक लोकांची अशी समजूत असते की, स्त्रियांनी सतत दासपणात वागावे, त्यांनी विद्या शिकू नये, सुशिक्षित होऊ नये, धर्म जाणू नये, परपुरुषांशी बोलू नये, त्यांच्या मंडळीस जाऊ नये, आपले मत प्रकट करू नये. ही त्यांची इच्छा असते. त्यांनी कोणत्याही गोष्टीत पुरुषाची बरोबरी करू नये आणि या मूर्ख समजूतीच्या पुष्टीकरणार्थ ते स्थिरांची निंदा ज्यात केली आहे अशी वाक्ये हिंदुलोक वाढून दाखवितात म्हणतात, " पूर्वी मोठमोठे ज्ञानसंपन्न व विद्वान् ऋषी होऊन गेले त्यांनी लिहिले ते छोटे की काय १"१९ या समजूतीमुळे स्त्रिया अज्ञानी राहून देश अधोगतीस कसा गेला याची बाबा मीमांसा करतात- "स्त्री सुखी झाल्यास संतती उत्तम ज्ञानी सुशिक्षित होईल. स्त्री शिक्षणाने सुखी होईल. स्त्रीशिक्षणाने विचारी संसारदक्ष, मुलास कळण लावणारी, संस्कारक्षम, ज्ञानी क्वचित् आर्थिक स्वावलंबीही होईल." २० " जिच्या हाती पाळण्याची दोरी तीच जगा उद्धारणी " हे लक्षात घेऊन स्थिरांनी सुशिक्षित व्हावे यासाठी बाबांचा हा प्रयत्न आहे. प्रस्तुत निबंध संवादरूपाने लिहिला आहे. पहिल्या भागात स्त्रियांना विद्या शिकविण्याबाबत हिंदुलोक साधारणतः ज्या शंका उपस्थित करतात त्याचे समाधान करण्यात आले आहे व दुस-या भागात शिक्षणापासून स्त्रियांना

होणा-या लाभाची चर्चा केली आहे. स्त्रीशिक्षणाबाबत येणा-या सर्व त-हेच्या शंका, त्याचे बुद्धिदवादी दृष्टिकोणातून केलेले खंडन मंडन आणि प्रतिपाद्यविषयाची आवशेषपूर्ण तरफदारी असे या पुस्तकाचे स्वरूप आहे. केवळ ऐत देशीयावर शिवराळ टीका व ख्रिस्ती धर्माची अनावर प्रशंसा असा प्रकार नाही. सर्वत्र स्त्रिचे दुःख व अज्ञान दूर करण्याकरिता त्यांचे मन व्याकूळ झाल्यासारखे दिसते. म्हणून ते म्हणतात, " सांप्रत आपल्यात जी अज्ञानाची गाठ निद्रा लागली आहे. तीतून स्त्रियास जागृत करण्यास विधारूप घंटा वाजविली पाहिजे. त्यामुळे त्या सावध होतील." २१

हिंदू मातेचे व तिच्या अपत्याचे वर्णन ते करतात, " आपल्या देशात जेष्ठ पुत्राची आई म्हटली की बहुत करून किंवा आठरा वीस वर्षाची मुलगी असती, तिच्याजकळ ते मूल जनावरांच्या बचडयाप्रमाणे शरिराने मात्र वाटते. ते कांहीसे जाणते झाले म्हणजे दोन किंवा अडीच वर्षांचे झाले म्हणजे त्यास हात उचलावयास, कोणास छि.थू करावयास, लाथा मारायास, ती शिकविते ही काय त्या लहान बालकास सुशिक्षा म्हणावी ? स्त्री अज्ञानी व मुले असुसंस्कृत होण्याचे मुख्य कारण म्हणजे पुरुष वर्गाची वृत्ति, त्यास वाटते की, ईश्वराने स्त्री हे एक आपणास दोन पायाचे व बोलते जणावरच कष्ट, मसानत करण्यास दिले आहे." २२

स्त्रीशिक्षणाने पुरुषाची सहचरी, कुटुंबाचे पोषण करणारी, सुखदुःखाची वाटेकरिन, नव-यावर प्राणापलिकडे प्रेम करणारी, भिडस्त, मर्यादशील संस्काररथाचे दुसरे चाक होईल, ती खरी सुरी अंधांगी होईल. या निबंधात बाबा पद्मनजी यांचे भारतीय कुटुंबाचे सुम निरिक्षण, त्यांचा अभ्यास, व्यासंग व निवेदन कौशल्या व प्रतिपादनाची रोचक हातोटी इ. गुण स्पष्टपणे लक्षात येतात. विशेषतः या निबंधातील संवाद हा वृद्धतत्त्व संवाद आहे. त्यातील वृद्ध हा जुना मक्ताभिमानी असून तत्त्व मात्र नव्या मताचा पुरस्कर्ता आहे. स्त्रियांनी शिक्षण घ्यावे या बद्दल त्या काळातील वृद्धाला विलक्षण आश्चर्य वाटते. त्याच्या मताने

शिक्षण हे पुरुषांच्या दृष्टिनेही मुळीच आवश्यक नसून त्यामुळे शास्त्री पंडितांचे काय महत्त्व राहिल असा प्रश्न त्याला पडतो. त्याने शिक्षणाला इंग्रजी राज्यातील एक मुळ मानले आहे. वृद्धदाने स्त्री-शिक्षणा विरुद्ध मुख्यतः दोन मुद्दे उपस्थित केले आहेत. १. शिक्षणाने स्त्रिया अमर्याद होतील व पतीची अवहेलना करतील आणि २. वाचनासाठी कौशाल्य, लावण्या इ. चा वापर करून चरित्रभ्रष्ट होतील. म्हणून वाचन हे केवळ कसबिणीचे काम आहे.

वृद्धाच्या वरील मुद्दबाबत तरुणाने उत्तर पक्ष केला तो असा की, ज्या विद्येने विनय येतो, ईश्वरापर्यंत व्यापक ज्ञान मिळते त्या विद्येने स्त्रिया व्यभिचारिणी होऊन पतीशी अदृष्टपणे वागतील हे कसे शक्य आहे ? वृद्धदाने दुसरा मुद्दा असा उपस्थित केला की, स्त्रिया आहेत त्या स्थितीविषयी स्वतः कुरकुर करीत नसताना त्या सुखी नाहीत अशी कल्पना करून घेऊन त्यांच्यात सुधारणा घडविण्याच्या गोष्टी करण्यात येतात. यावर तरुणाचे उत्तर असे की, दासीपणामुळे आपली निराळी अवस्था असू शकते याची स्त्रियांना पिठयान्पिठया जखडलेल्या सवयीमुळे कल्पनाच नाही. पण याचा अर्थ त्या संतुष्ट आहेत असा नाही.

वृद्ध अमानसी एक शंका उपस्थित करतो की, स्त्रिया शिकल्या तरी सुधारणार नाहीत. त्या मुळच्याच दुष्ट, कपटी व नशीब आहेत. सापाला दुध पाजले तरी विषच तयार होणार. यावर तरुणाने असे उत्तर दिले की, सापाच्या अंगात विष असते म्हणून त्याला पाजलेल्या दुधाचे विष होते. पण स्त्रिया विद्याने आणखी जास्त कपटीपणा, नीचपणा येईल असे संभवत नाही. स्त्री व पुरुष यांच्या स्वभावात तसेच बुद्धि, ज्ञान, विचार, कल्पनाशक्ती इ. बाबतीत परमेश्वराने भेद केलेला नसून त्याची समान श्रेष्ठता आहे. स्त्री ही पुरुषांच्या पासोळीपासून झालेली म्हणजेच

त्याच्याच हाडामासाची आहे. दोघांची अन्नपचन सारखेच. त्यामुळे दोघांच्या मनास व आत्म्यास विद्या, बुद्धि व ज्ञानधर्माची सारखीच गरज आहे. स्त्रिया घरकामास योग्य आहेत. तर त्यांना नोकरी, पंतोजीपणा इ. साठी आवश्यक विद्येची गरज काय असा प्रश्न वृद्धदाने विचारला असता तरुणाने त्याला उत्तर दिले की, विद्येचा उपयोग केवळ पोट भरणे एवढ्याच नसून जगात कलाकौशल्ये, विदत्ता, ग्रंथ, इतिहासा-सारख्या गोष्टींची विद्येमुळेच वाढ झाली आहे.

शास्त्रात निर्बंध मानलेल्या गोष्टीपैकी आज ब्राम्हणही कित्येक गोष्टी आचरतात. समुद्र यात्रा करून ते सुशाल रामेश्वर, गोकर्ण, द्वारका इत्यादी ठिकाणी जातात. क्षुद्रांची चाकरी ब्राम्हण करीत आहेत. बाजीरावाच्या काळाप्रमाणे आत्ता साहेबाला स्पर्श झाला म्हणजे स्नान करीत नाहीत. वाड-वडीलांचा धंदा सोडून इतर धंदे करितात. अशा प्रकारची उदाहरणे देऊन तरुणाने असा प्रतिप्रश्न विचारला की, वडिलांच्या विहिरीला कठडा नव्हता म्हणून सुरक्षिततेसाठी आपण तो बांधू नये का ? तरुणाच्या वरील कोटिक्रमावर एका उपाध्येबुवानी असा अक्षेप घेतला आहे की, पद्मपुराणात स्त्रीला पती हाच देव असून त्याच्या सेवे पलिकडे तिला दुसरा धर्म नाही. असे असताना पतीपेक्षा तिला विद्याप्राप्त करून घेऊन श्रेष्ठ होण्याचे काहीही कारण नाही. शिवाय " स्कंदपुराणात " असे म्हटले आहे की, " स्त्री ही छोटी, साहसी, मूर्ख, लोभी व दृष्ट असल्याने तिला स्वातंत्र्य देऊ नये. तिजवर विश्वासही ठेवू नये, ती शिकली तर पतीची गुप्त कागदपत्रे पाहून त्याचे बिंग फोडील".^{२३} उपाध्येबुवाना तरुणाने उत्तर दिले की, पतीला देव मानल्यास हिंदुस्थानातील प्रत्येक माणूस देव ठरेल. माणसाने गर्वाने स्वतःला देव मानण्याइतके नीचपणा कोणता ? दुःख दारिद्र्याने पिडणारा माणूस देव कसा ? हा सारा मुर्खपणा वास्तविक दुसऱ्या धर्मात नाही. एवढा वाद झाल्यानंतर

वृद्धदाने स्त्रीयांच्या शिक्षणाची गरज कबूल करतो. पण त्यांनी पुरुषापेक्षा ज्ञानी व्हावे हे मात्र त्याला मान्य नाही. शास्त्रकारांनी स्त्रीविषयी एवढी क्षुद्रबुद्धी का बाळगावी हे आपणास समजत नाही असे वृद्धदाने कबूल केले. स्त्री ही सर्वच बाबतीत पुरुषाची सहचरणी, कुटुंबाचे पोषण करणारी, सुखदुःखाची वाटेकरिण, नव-यावर प्राणापलिकडे प्रेम करणारी, भिडस्त, मर्यादाशील, संसारातील सोबतीण, असल्याने तिला पुरुषाने बरोबरीने वागविण्यात पुरुषाला कमीपणा का वाटावा असा प्रश्न तरुणाने वृद्धाला विचारला. त्याच्यामध्ये शास्त्रकारांनी स्त्रियांना अनुदारपणाने वागविले त्याचे कारण एवढेच असावे की, त्याच्यावेळी अधिकांश स्त्रिया अज्ञानी असाव्यात. शेवटी तरुणाने असे म्हटले आहे की, जुण्या समजूती सोडून पृथ्वीवरील सुधारलेल्या देशाप्रमाणे वागणे इष्ट आहे. स्त्रियास पशुप्रमाणे वागविल्यास सुधारणा होणे शक्य नाही.

निबंधाच्या दुस-या भागात स्त्रियांना शिक्षण दिल्याने होणा-या लाभासंबंधी विस्ताराने चर्चा करण्यात आली आहे.

एकंदरीत स्त्री शिक्षणाचा सांगोपांग विचार करून हा निबंध लिहिला असल्याने त्यात प्रस्तुत विषयाच्या अनुरोधाने जेवढे मुद्दे उपस्थित करता येणे शक्य होते तेवढ्या सर्व मुद्द्यांचा विस्तारपूर्वक विचार केलेला आहे. अर्थातच स्त्री शिक्षणापासून धोके कल्पण्याच्या बाबतीत विरोधकांनी जेवढे एकांतिक धोरण स्वीकारावयाचे दाखविले होते तेवढेच अतिरंजित चित्रण शिक्षणाने स्त्रियांना होणा-या लाभाचे करण्यात आले आहे. असे प्रस्तुत निबंध वाक्ताना सहज लक्षात येते.

(३) सुखदायी राज्यप्रकरणी निबंध :

एकोणिसाव्या शतकात जुने जीवन लयाला जात होते. त्याचवेळी दुसरीही उर्मी एका बाजूस उस्कृत होती. पूर्वी कधीही न पाहिलेले जीवन

आमच्या लोकांना पाहायला मिळत होते. विज्ञानाचे नवीन नवीन चमत्कार आम्ही पहात होतो. राजकारणाचे नवे नियम, क्वायती फौजेची शिस्त, वाकेची जहाजे, धडयाळे इत्यादी पूर्वी कधीही न पाहिलेले न ऐकलेले जिन्नस आत्ता नजरेखालून चालले होते. मुद्रणकला आली होती. त्यामुळे वृत्तपत्रे छापखान्यातून बाहेर पडत होती. ठिकठिकाणी इंग्रजी शिक्षण देणा-या शाळा निर्माण झाल्या होत्या.

बाळशास्त्री जांभेकर, भाऊ महाजन, दादोबा पांडुरंग, गोपाळ हरि देशमुख, या सारखी अक्कल इंग्रजी कालखंडातील मराठी माणसे वेगवेगळ्या क्षेत्रात पुढे येऊ लागली होती. इंग्रजी शिक्षणामुळे मराठी माणसांच्या वैचारिकतेची एक प्रकारची मशागतच होऊ लागली होती. जीवनाकडे पाहण्याची एक नवी दृष्टीच त्यामुळे मिळाली. एका बाजूला स्वराज्य केल्याचे दुःख व दुस-या बाजूला नव्या युगातील विस्मयकारक प्रगती अशी समिश्र भावना मराठी माणसांच्या मनात निर्माण झाली होती. जणूकाय एका डोक्यातून आनंदाश्रू निर्माण व्हावेत आणि दुस-या डोक्यातून दुःखाश्रू निर्माण व्हावेत. अशीच अवस्था निर्माण झाली होती. विष्णू भिकाजी गोखले या कोकणातील तरुणाने या पार्श्वभूमिवर प्रगतीचे एक नवे पाऊल उचलले व तोच पहिला टप्पा ठरला.

आपल्या देशातील खाजगी संपत्ती जी आहे तीच आपल्या दुःखाचे मूळ आहे असे विष्णूबुवांना वाटते. सर्व गुन्ह्याचे तेच एकमेव कारण होते. सर्व प्रजा म्हणजेच एक कुटुंब आहे. सर्व संपत्ती व त्यांच्यावरील हक्क सर्वांचा आहे. असे झाले तर "हे विश्वची माझे घर" अशी समाज रचना अस्तित्वात येईल. त्यामुळे गुन्हे समाजातून नाहीसे होतील. अशा स्वरूपाचा आशय असलेली स्वप्नरम्य भविष्यवाणी आजपासून जवळ जवळ सव्वाशे (१२५) वर्षापूर्वी म्हणजे इ.स.१८६७ साली मुंबईत एका सामान्य माणसाने केली होती. "सुखदायी राज्यप्रकरणी निबंध" या मधक्याखाली

मुंबई येथील " इंदुप्रकाश " छापखान्यातून बाहेर पडलेल्या एका आकारा कलमी जाहिरनाम्यात ही स्वप्नरजनात्मक भविष्यवाणी मुद्राबद्ध झाली होती. याच्या लेखनाचे महत्त्वपूर्ण कार्य विष्णू बुवा ब्रम्हचारी या नावाने ओळखल्या जाणा-या एका सामान्य माणसाने केले.

प्रत्येक माणसाकडून काम करून घ्यावे व त्याच्या सर्व कुटुंबाला सर्व कांही घ्यावे या कार्लमार्क्सच्या आदर्श तत्वाची प्रचिती विष्णूबुवांचा " सुखदायी राज्यप्रकरणी निबंध " वाचला म्हणजे येते. कार्लमार्क्स यांचा तीन खंडातील "Dais Capital " हा ग्रंथ आणि विष्णूबुवा ब्रम्हचारी यांचा " सुखदायी राज्यप्रकरणी निबंध " हे बुन्ही एकाच वर्षी म्हणजे १८६७ साली फ्रॅंकफूर्ट व मुंबई या शहरात प्रकाशित झाले. हा इतिहासातील विलक्षण योगायोग होता.

उत्पादनाच्या साधनावर सामाजिक स्वामित्व निर्माण केल्याने " दुरितांचे तिमिर जावो । विश्व स्वधर्म सुर्य पाहो । जो जे वांच्छिल तो ते लाहो । प्राणीजात ॥" या ज्ञानेश्वरांच्या पसायदानाचा प्रत्यय येऊ शकेल असे मला वाटते. ध्येयवादाचा आणि सुखाचा ठाव विष्णूबुवा ब्रम्हचारी यांनी घेतला होता. हे मान्य होण्यासररखे आहे. मानवते विषयी अगाध प्रेम, आणि दया, होऊ घातलेल्या सुखदायीयुगाचे स्वप्नरम्य दृश्य, समकालिनांना विचार देण्याची दळमळ, सामाजिक बांधिलकीची जाणीव, या सारखे त्यांच्या लेखनामागचे विशेष असल्याचे दिसतात.

" सुखदायी राज्यप्रकरणी निबंध " यामध्ये सामाजिक जीवनात अमुलाग्र बदल घडवून आणण्याचा विचार मांडला आहे. समाजाच्या फेर-रचनेचा उपक्रम जगातील सत्ताधारिकांच्या समोर ठेवला आहे. विष्णू बुवांच्या या निबंधाची संकल्पनाच " सर्व प्रजा एक कुटुंब आहे " अशी व्यापक स्वरूपात होती. पृथ्वीवर अनेक स्वभाव धर्मांचे राजे लोक आहेत.

परंतु त्यांना मुळी राजनीति काय असते हेच माहित नव्हते. या कारणा-
मुळे प्रजा आणि राजा यांच्यातील अंतर वाढत होते. दोघेही असंतुष्ट,
व उद्धिग्न रहात होते. म्हणून ते आपल्या या निबंधात म्हणतात, "या
छोटयाशा निबंधात लिहिलेली राज्य करण्याची रीत राजांनी पकडावी
व प्रजेने त्या राज्यरीतीप्रमाणे वागण्याची रीत पकडावी म्हणजे सर्व
प्रांपंचिक संकटे दूर दू होवून निरिच्छतेने ईश्वराची भक्ती त्यांना घेऊन
आणि वेदान्त शास्त्राचे पूर्ण विचार व योगशास्त्राचा पूर्ण अनुभव घेण्यास
त्यांच्या वृत्तीला स्वस्थता व अवकाश मिळेल; आणि परस्पर मनुष्यात
अत्यंत निरिच्छ सत्य व मैत्री राहिल व दया, क्षमा, शांती ही लक्षणे
मनुष्य मात्रांच्या अंगी सहज राहतील." २४

सर्व प्रजा एक कुटुंब आहे व सर्व जमीन हीच एक बाग व त्यातून
जे जे निघेल ते ते सर्वांचे एक या प्रमाणे राज्यव्यवस्था असली म्हणजे सर्वांना
सर्व उपयोग मिळतात व सर्वांना उत्तम खावयास मिळते. सर्वांना उत्तम
विपूल वस्त्रे व अलंकार भूषणे मिळतात. सर्वांना नाच, तमाशे, बैठकी
पहावयास सापडतात. रथ, घोडे व हात्ती याजवर सर्वांना बसावयास
मिळते, यामुळे कोणास कांही प्राप्त नाही असे होतच नाही. म्हणून सर्व
लोक पूर्ण काम होतात." २५

" सर्व प्रजेकडून सर्व जमीनीची लागवड करवावी, ती अशी की,
ज्या ठिकाणी जी वनस्पती चांगली पिकेल त्या ठिकाणी तिची लागवड
करावी आणि अनेक प्रकारची फळे, कंद, भाज्या, अन्न
उत्पन्न करून गावोगाव कोठारे भरून ठेवावी. इत्यादी व त्यातून सर्व
गावक-यांनी पोटास लागेल तितके अन्न न्यावे व जनावरास चार न्यावा,
या प्रमाणे सीतकाळ, उष्णकाळ व पर्जन्यकाळ या बाराही महिन्यात एक
सारखे सर्व जमिनीतून उत्पन्न करावे आणि ते सर्वांचे उत्पन्न एकच व एकाचच
ताब्यात राहून त्यातून खावयास विपूल न्यावे व राजाने लोकरांचे, तागाचे,

रेशमाचे व कापसाचे याप्रमाणे अनेक त-हेचे कपडे तयार करावे आणि गावो-
गाव सजिन्यात ठेवावे. त्यातून ज्याला जो कपडा पाहिजे तो त्याने
न्यावा व सोन्यारुप्याचे, मोती, हिरे यांनी जडलेले अलंकार तयार करून
गावोगाव ठेवावे व ते सर्व स्त्री-पुरुषाने वापरावे आणि मोडले म्हणजे पूनः
राज्याच्या सजिन्यात ठेवावी व सर्व प्रकारचे सके गावोगाव ठेवावे व
आगगाइया व तारायत्रे गावोगाव असावी, व सर्व प्रकारच्या कारखानदारांनी
व शेतक-यांनी व राजाने एकसारखे अहिंसक खाणे रवावे. व ते सर्वांनी एका
कोठारातून नेऊन रवावे. व सर्वांची लग्ने करण्याच्या खात्याच्या मार्फतीने
राजाने करावी व आवड नसली तर स पूनः ज्याला जी स्त्री नको त्याला
दुसरी करून द्यावी व तिला दुसरा पती करून द्यावा म्हणजे स्वयंवर असावे व
सर्वांची पाच वर्षांची पोरे झाली म्हणजे मुलगे व मुली राजांच्या ताब्यात
द्यावे, नंतर त्याने त्यांना सर्व विद्या शिकवून ज्याला ज्या कामात जास्ती
उद्योग करण्याची सवय असेल त्याला त्या कामाकडे लावून द्यावा व स्त्री
पुरुष वृद्ध झाली म्हणजे त्यांच्याकडून कामधंदा न करविता त्यांनी स्वस्थ
बसून रवावे व त्या त्या खात्याचे पार्लमेंट सभेचे सभासद असावे आणि जगत
भासणा-याचे उपकार आठवित बसावे.^{२६} वरील उता-यात मानवी
जीवनाचे तत्वज्ञानच विष्णुबुवा व्यापक स्वरूपात स्पष्ट करून सांगतात.
प्रजेच हित बध्ना-या राजाला या लोकांनी विनंती करावी की, आम्ही
आपल्या हुक्माप्रमाणेच वागेन. अशी समाजरचना विष्णुबुवांना अपेक्षित होती.

* राजाने विश्वनिर्मित्या परमेश्वराला शरण जाऊन त्याची अशी
प्रार्थना करावी की, हे जगात होणा-या ज्ञानवान ज्ञात्या ईश्वरा, हे सर्व
विश्वच तू झालेला आहेस. व ज्या शरीराच्या आधाराने तुम्ही आठवण
शरीराच्या -हृदयात तू आहेत अशी मी करतो ते शरीरही तूच झाला आहेस
व ज्या मनाने ते वाटणेही तुम्हाच मी पणाने मला आहे. कारण मी आहे
हा अभिमान तूच होऊन शरीरात राहतोस म्हणून तो मी आहे. हया

अभिमानरूपाने तू कसा आहेस हे मला ठाऊक नाही. पण हे सर्व होणा-या ईश्वरा, तू अहंकार व मन बुद्धि व शरीर हयांचा आदि अंत, मध्य आहे म्हणून तुझे रूप तुला खबरच आहे..... परंतु सत्ता तुझी आहे यास्तव तुझ्या शरीरातील ज्ञानाला जडलेला मी अज्ञानी जीव आहे. हे ज्ञानवाना तू समजून माझे जे चांगले तेच जिवंतपणी व मेल्यावर मला मिळावे हे देणे सर्व होणा-या शक्त शक्तिमान व ज्ञाता ज्ञानवान हृदयस्थ ईश्वरा, तुझ्या स्वाधीन आहे. यास्तव हे ज्ञाता व ज्ञानवाना व शक्त शक्तिमाना दयाळा, मायबापा, जगत होणा-या ईश्वरा, मी अज्ञानी आहे. यास्तव मजकडे कृपादृष्टि असावी या प्रमाणे दररोज प्रार्थना सर्व गावी व सर्व शरीरधारी जीवात्म्याकडून करवावी व स्वतः राजाच्या शरीरातील जीवात्म्याने करावी. २७

वास्तविक पाहता विष्णुबुवाचा हा स्वप्नरंजनपणा वास्तवात येणे शक्य नाही. कारण यामुळे अनेक प्रश्न शिल्लक राहत होते. संडास कोण साफ करतील, किंवा रस्ता कोण स्वच्छ करणार पण या सर्वांच्या वर विष्णुबुवा पर्यायही सूचवून जातात. वयाच्या पाचव्या वर्षी मुलांना राजाच्या ताब्यात दिल्यावर त्या ठिकाणीच ही कामे ती शिकतील. सर्वांना सारखीच बुद्धिमत्ता नसते. त्यामुळे ज्या मुलांना शिक्षणामध्ये रस वाटत नाही अशा मुलांना ही कामे शिकवून त्यांना त्यांच्या पायावर उभे राहता यावे असे विष्णुबुवा सांगतात.

राजाने आपल्या राज्यात अनेक प्रकारचे व्यवसाय काढले पाहिजेत, शेतीमध्ये हुषार असलेल्या माणसांचा शोध घ्यावा, त्यांच्या हाताखाली कांही कामगार घावेत, त्यांनी पिकाची लागवड करून साठवणी पर्यंतची व्यवस्था करावी, वस्त्रे शिवणारे, लोखंडाचे काम करणारे, लाकूड, माती, दगड, काचा, चामड्याचे काम करणारे, गणिती विद्या दाखविणारे, विद्या शिकविणारे, औषधे देणारे, वस्त्र-अलंकार देणारे व परत घेऊन संग्रह करणारे

या सारखे सर्व प्रकारची कामे सर्वांना नेमून त्यांचा बंदोबस्त करणा-याला राजा म्हणावे असे विष्णुबुवाना वाटते.

काय करू कसे करू या आष्टाक्षरी मंत्राचा जप करित बसलेले आहेत. तर कोणी विश्वासाने हात करून खूण करित आहे, दुष्काळाने प्रजा मरत आहे. एशिया, युरोप, अमेरिका, आफ्रिका या सर्व खंडात राज्यकलह होऊन प्राण घात होत चालले आहेत. या सर्वांचे कारण वर उल्लेख केलेल्या राज्य व्यवस्थेची कमतरता आमच्या कडे होती. या सामाजिक स्थितीचे वर्णन करून विष्णुबुवा पुराणातील संदर्भ देतात - "पहा पुराणात एक गोष्ट लिहिली आहे की, कोणी एका मनुष्यास एका राजाने बेजेवाब्यास बोलाविले. त्याने जेवून जातेवेळेस कांही चोरून नेले. त्याचा इनसाफ कसा करावा व चोरास शिक्षा काय करावी हे विचारण्यासाठी कोणी एका नीतिमान राजाकडे गेले. त्या वेळेस त्या राजाने सांगितले की, ह्याने चोरले त्याचे कारण चोरीचा क्रम विक्रम तुझ्या राज्यात होतो. व त्या धनापासून सुखभोग्य पदार्थ मिळतात. परंतु सुवर्ण रौप्याशिवाय सुखभोग्य पदार्थ मिळत नाहीत, त्याचे कारण तुझ्या स्वाधीन सर्वांचे सर्व सुखभोग्य पदार्थ मिळत नाही. यास्तव असला तू अनीतिमान राजा आहेस. त्यामुळे चोरी होत्ये कारण चोरी वगैरे करणे हे सर्व सुख भोग्यपदार्थ प्राप्त्यर्थ आहे, परंतु तुझ्या राजनीतीने सर्वास सारखे सुखभोग्यपदार्थ मिळत नसतील व मिळण्याची चिंता लोकास पडत असेल. यामुळे अनेक गुन्हे होत असतील यास्तव तू राजा म्हणविणारा त्या तुझ्या शिरच्छेद करावा व राजनीती बदलावी हिच शिक्षा मला पसंत दिसत आहे". २८

अशी ही सर्व सृष्टीच कुटुंब ही संकल्पना ज्या वेळी सर्वत्र होईल तेव्हा " भगवद्गीतेच्या दहाव्या अध्यायाच्या, सत्ताविसाव्या श्लोकाच्या चतुर्थ चरणात सांगितल्याप्रमाणे " नराणांच नराधिप" म्हणजे मनुष्यात मनुष्याचा राजा की आहे असे ईश्वर म्हणतो या म्हणण्याप्रमाणे राज्य

उत्पन्न झाले. यास्तव सर्वभौमपद त्या राजाला मिळाले." २९

विष्णुबुवाच्या या स्वप्नरंजनात्मक विचारावर " विविध ज्ञानविस्तारातून " अनेक प्रकारची ~~हिन~~ टीका झाली. आधुनिक ज्ञानविज्ञानाशी त्यांचा परिचय नसल्याने विष्णुबुवांचे मुलागामी विचार तर्कदृष्ट ठरतो. तसेच आपले विचार कृतीत उतरविण्यासाठी जी संधात्मक पध्दतीने कार्य करण्याची आवश्यकता असते तिची जाणीव त्यांना नसते. म्हणून हे स्वप्नरंजनात्मक विचार वास्तवात येऊ शकत नाहीत.

(इ) "नावल आणि नाटक हयाजविषयी निबंध"

* का.बा.मराठे यांचे चरित्र :

काशीनाथ बाळकृष्ण मराठे यांचा जन्म १६.६.१८४४ रोजी पुणे येथे झाला. त्यांचे वडील एक शास्त्री होते. पुण्यास ते एका राम मंदीरात पुराण सांगत असत. १४ व्या वर्षापर्यंत त्यांचे प्राथमिक शिक्षण घरीच झाले. १५ व्या वर्षी पुण्याच्या सरकारी शाळेत नादार विद्यार्थी म्हणून प्रवेश मिळाला. घरच्या संस्कृत शिक्षणाचे ~~बुड~~ चांगले संस्कार असल्यामुळे त्यांची बुद्धिमत्ता तल्लक होती. पहिल्याच वर्षी शिष्यवृत्ती म्हणून प्रत्येक महिन्यास २ रु. त्यांना मिळू लागले. २२ व्या वर्षी बी.ए.पास होऊन ६२^१/_२ रु. दक्षिणा शिष्यवृत्ती मिळाली व नागपूर येथे सरकारी ग्रंथालयात क्युरेटर म्हणून नेमणूक झाली. पुढे कांही काळ गेल्यानंतर व-हाडातील एका हायस्कूलात फर्स्ट असिस्टंट म्हणून शिक्षण या जागेवरती त्यांची नेमणूक झाली. पुढे एल.एल.बी. झाले व सब जज म्हणून नोकरीत गेले. १९०१ मध्ये सुरुत या ठिकाणी ते सेवानिवृत्त झाले.

सेवानिवृत्तीनंतर डेक्कन कॉलेज मध्ये प्रोफेसर म्हणून सहा वर्षे काम पाहिले व " वृहदारव्यकोषनिषदाचे " मराठी भाषांतर केले. पुढे

१९०७ मध्ये विष्णू काशीनाथ मराठे यांनी ते प्रसिद्ध केले.

सरकारी नोकरीत असताना मराठे यांनी शास्त्रीय विषयाची शालेय पुस्तके इंग्रजीतून मराठीत आणली. "बालशिक्षा" ग्रंथालयासाठी त्यांनी रसायनशास्त्र, जीवनेंद्रियशास्त्र, भूवर्णन, ज्योतिःशास्त्र, भूशास्त्र, वनस्पतीशास्त्र, न्यायशास्त्र, ही पुस्तके भाषांतरित केली.

का.बा.मराठे यांचे पहिले पुस्तक " वेदाविषयी निबंध " हे प्रसिद्ध झाले. या शिवाय विशेष गाजलेले पुस्तक म्हणजे " नावल व नाटक हयाज विषयी निबंध " (१८७२) होय. या शिवाय महत्वाचे वाङ्मयीन कार्य म्हणजे त्यांनी तुकारामाच्या अर्भगाचे इंग्रजीत भाषांतर केले. हे गद्य भाषांतर " Poems of Tukaram " या नावाने प्रसिद्ध झाले. असे अलौकिक कार्य असणारे मराठे आपल्या बयाच्या ७५ व्या वर्षी १३.११.१९०८ मध्ये पुणे येथे निधन पावले.

के.का.बा.मराठे यांच्या पूर्वी मराठी साहित्यात वाङ्मय विषयक निबंधाची चर्चा फारशी झालेली दिसत नाही. नाटककार किंवा कादंबरीकार यंयांनी निर्मिती करित असताना कोणत्या गोष्टी त्या कलाकृतीत ध्याव्यात व कोणत्या टाळाव्यात या विषयी के.का.बा.मराठे यांनी प्रस्तुत "नावल आणि नाटक याजविषयी निबंध" यामध्ये चर्चा केली आहे. ही चर्चा करित असताना त्या काळातील कादंबऱ्या, नाटके त्यांचे स्वरूप उदाहरण म्हणून घेतलेले आहेत. या बरोबरच पुराणातील संदर्भ देऊन ही चर्चा अधिक स्पष्ट स्वरूपात मांडली आहे. भाषाशैली, कथानक, मांडणी, निवेदनशैली यातील दोष दाखविण्याचा प्रयत्नही केला आहे.

* "नावल" म्हणजे काय ? :

मराठे यांनी आपल्या निबंधात इंग्रजी वाङ्मयातील "नॉव्हेल" या शब्दासाठी "नावल" या नवीन शब्दाचा वापर केला आहे. "नावल

म्हणजे चमत्कारीक गोष्ट, ज्यात आश्चर्यकारक गोष्टी फार व जो ग्रंथ वाचला असता अवलपासून अखेरपर्यंत वाचणारास नवल वाटावे" ३० असे का.बा.मराठे म्हणतात. परंतु नावल हे गद्यात्मक असावे असाही एक नियम सांगितला जातो. तो जर नसता तर संस्कृत साहित्यातील दंडी, बाणा, वासवदत्त या सारख्या अनेक कवींची नावले पहावयास मिळाली असती. रामायण-महाभारत यामध्ये मनोरंजकता व अद्भूतता आहे. पूर्वी थोर पुरुषांची चरित्रे गाउन दाखविली जात असत. त्यामध्ये या पुरुषांचे पराक्रम, ऐश्वर्य यांचे गुणगण उठावदार पध्दतीने केलेले असे. या अद्भूताच्या मिश्रणाने वाचकांचे मनोरंजन केले जात होते. मराठयांच्या बखरीपेक्षा शिवाजी महाराजांचे चरित्र वाचणारांची किंवा ऐकणा-यांची संख्या याच कारणामुळे आपणास अधिक वाटते. " शिवाजीची सात वेळा भवानीशी गाठ पडली, तिने त्याला एक दिव्य खड्ग दिले, व अनेक प्रसंगी त्यास देवीने महासंकटातून मुक्त केले" ३१ या सारख्या अद्भूत गोष्टीमुळेच वाचकांची संख्या अधिक वाढते. परंतु या अद्भूताच्या व मनोरंजनाच्या बरोबरच श्रद्धा, भक्ती व विश्वास बसण्यासारख्या कांही गोष्टी असणे आवश्यक आहे. का.बा.मराठे म्हणतात. " सत्याच्या आश्रयाने जसे असत्यशोभते व उपयुक्त होते तसेच असत्य स्वातंत्र्यपणे उपयुक्त होत नाही. कोणी म्हणतील की शुद्ध सत्य निराळे ठेवावे, व असत्य निराळे ठेवावे. नावल लिहिण्याच्या कामात असा निग्रह उपयोगाचा नाही. विषयगत व्यक्ति सत्य असून त्याचे वर्णन अंशतः अद्भूतमिश्रित पाहिजे यास इंग्रजीत रोमान्स (Romance) असे म्हणतात. हा प्रकार फारच उत्तम. कारण अशा प्रकारच्या नावला पासून मोठा उपयोग होतो. अथवा वर्णन समग्र, सत्य असून व्यक्तिकल्पित असल्या पाहिजेत. हा दुसरा प्रकार याला इंग्रजीत नावल (Novel) असे म्हणतात." ३२

* नावलाचे दोन प्रकार :

नावलाच्या स्वरूपावरून त्याचे दोन प्रकार पाडता येतात. एक सत्यपुरुष व नावलाच्या आशयात अनेक प्रकारच्या अशक्य कोटीतील व अदधूत स्वरूपाच्या गोष्टी घालून ते मनोरंजक पध्दतीने मांडलेले असते. हा एक नावलाचा प्रकार जाणवतो. तर त्याच्या अगदी उलट नावलातील नायक खोटा कल्पनेतील पण त्याच्या भोवती घडणारे घटना प्रसंग शक्य कोटीतील असतात असा दुसरा प्रकार आहे. याशिवाय असाही एक प्रकार आपणास सांगता येईल की, नावलाचा नायक व त्याच्या भोवती घडणारे घटणारे घटनाप्रसंग दोन्ही शक्य कोटीतील असतील किंवा अशक्य कोटीतील तरी असतील तर काय होईल ? परंतु असे झाले तर त्या नावलातील कोणतीच गोष्ट सन्नानी वाचकालाही नीट समजणार नाही. आज तयार होणारी नावले मात्र दुस-या प्रकारची असतात. या बरोबर नावलाचा नायक श्रेष्ठ व स्त्री मात्र कनिष्ठ मानली जाते. हीच संकल्पना या पूर्वीच्या काही नावलातून लक्षात येते. "प्रत्येक शोक स्थळी मरणासारीखा शोक, व आनंद स्थळी स्वर्गासारिखा आनंद, दुसरी उपमाच नाही. नवराबायकोचे भाषण म्हणजे प्रेमाचा लोट ! त्यात अभिप्राय गुढ राखणे, किंवा गांभीर्यही बिलकूल नाहीत. सुलोचना नावलात राजा म्हणतो - तारामती हे साखरलिंबू पाहिले, हे कशासारखे दिसते ? सांग बरे तारा - आम्हास असले काही समजत नाही. राजा - बरे मी तरी सांगू ? हे तुझ्या म्हणून पुढे बोलतो. तारा - पुरे ते, काही तरीच कल्पना पण, दुसरे काही बोलणेच नाही. काहीतरी म्हणून कोणीकडून तरी, दुस-याची थट्टा करावयाची मला ठावूक आहे. ^{३३} या सारख्या उदाहरणावरून सुध्दा पुराणात किंवा का.बा.मराठे यांच्या समकालात नावलातून नायिकेला गौण स्थान दिले जात होते. हेच जाणवते.

* नावलाचे निकष :

- (अ) ज्या प्रमाणे नाटकात काळ, वेळ, स्वभावपुरुष व स्थळ असते. तसेच तेनावलातही असेच गरजेचे आहे.
- (ब) जे पुरुष नावलात पात्र म्हणून वापरले असतील त्यांच्या स्वभावात एक सारखेपणा असला पाहिजे.
- (क) प्रसंगाला अनुसरून पात्रांच्या तोंडचे भाषण किंवा संवाद लंब किंवा आसूड, कठोर अथवा मृदू, किंवा पांडित्ययुक्त योजलेला असावा.
- (ड) नावलामध्ये स्थलैक्य पाहिजे. परंतु सर्व देश एकच आहे असे घेतले तरी सुद्धा नावलकाराच्या लेखनास फारसे दोष निर्माण होत नाहीत.
- (इ) नावलामध्ये शक्यतो या गोष्टींचा समावेश केलेला असावा की, ते नावल वाचकानंतर वाचकाच्या मनात विशेष करून दया, माया, स्नेह, आपुलकी, धैर्य, शैर्य या सारख्या गुणांची उत्पत्ती व्हावी.
- (ई) नावलात घेतलेले सृष्टीवर्णन हे कृत्रिमतेने किंवा ओदून- तानून आणलेले नसावे. ते नैसर्गिक पद्धतीने आणलेले असावे. वृत्तांताचा भाग कमी जास्त असला किंवा पुरुषपात्रांची नावे कल्पित असली तरी काही हरकत नाही. परंतु त्या पात्रांच्या संबंधी जी गोष्ट सांगितली गेली असेल ती वास्तवातील किंवा शक्य कोटीत असावी. ते नावल केवळ अज्ञान लोकांच्यासाठीच असेल तर त्यात अदभूताचा वापर केल्यास वावगे ठरणार नाही.
- (उ) नावलामध्ये कामक्रोधाचे किंवा मनोद्वेगाचे वरचेवर जे मासले दाखवावे लागतात, ते सर्व मनुष्य जातीमध्ये ज्या सामान्य क चिन्हानी त्यांचे प्रदर्शन होते. त्याच चिन्हानी ते दाखवावेत. त्यामुळे ते समजण्यास अधिक सुलभ जाईल.

* नावलरुपी ग्रंथाचे गुण :

नावल वाचत असताना वाचकास त्यापासून कांही प्रोत्साहन मिळेल असा विषय असला पाहिजे. परस्पराच्या भेटी, अनपेक्षित लाभ, फसवणूक, फजिती, घातपात, साहस, विग्न अथवा महासंकट या सारख्या घटना नावलात असाव्यात. त्यामुळे वाचकास एक आवेश निर्माण होतो. थोडक्यात नावलाचा विषय मनोवैधक असावा. नावलात सांगितल्या जाणा-या गोष्टी या नव्या नव्या असाव्यात म्हणजे वाचकास आनंद वाटतो.

नावलामध्ये पांडित्यप्रचुर शब्दरचना, किंवा शब्दांचे लालित्य, किंवा फार विद्वत्ता ही असता कामा नये.

गोष्टी अगदी साधी असावी, त्यात ओढेवेढे घेऊन गुंतागुंत निर्माण केलेली नसावी. या गुणानी युक्त नावलाचे लेखन केले असता त्याच्या योग्यतेची उंची अधिक वाढेल. "का. बा. मराठे म्हणतात, "विचित्रपूरी नावलात व हल्लीच्या बहुतेक नावलात संविधानकासंबंधी गुंतागुंत फार, त्यामुळे त्यातील गोष्ट समजून नाही व समजली तर ध्यानात राहत नाही." १४

* नाटक म्हणजे काय १ :

" नाटक म्हणजे हावभावासह रंगभूमिवर म्हणून दाखविण्यायोग्य कांही रसभरित संवाद मिश्रित काव्य " १५ कोणतीही गोष्ट हावभावासह करून दाखविण्याची प्रवृत्ती प्रत्येक प्राणीमात्रात असते. ही प्रवृत्ती आगदी लहानपणापासून उपजत मिळालेली असते. अगदी लहान मुले मुलीही बाहुलीचा खेळ खेळत असताना नवरा- नवरी, सासरे यांचे आभिनय करित असतात.

हे नाटकरूपी खेळ प्रत्येक देशात कमी अधिक प्रमाणात आपणास पहावयास मिळतात. आज्ञानी लोकात सर्वांच्या किंवा उत्सवाच्या दिवशी अशा प्रकारची सोगि आनली जातात. दशावतारी खेळ हा याचाच एक भाग आहे. काशीसारख्या शहरात मोठ मोठ्या यात्रातून राम-सीता यांची सोगि आनली जातात. व भाषणे म्हटली जातात. पुढे ही भाषणे एकत्र केली गेली व यातूनच नाटक निर्माण झाले. " काव्यज्ञान नाटक काव्य " या भरत खंडात भवभूती, बाणा, सेक्सपिअर, शिलर या नाटककारांनी भाषणे लिहिली व नाटक तयार केले. हे नाटक तयार होण्यासाठी " कवीची प्रज्वलीत बुद्धि, इतिहासकारांचे इतिहास ज्ञान, विजातीय चरित्रकाराची कला, व्यक्त्यांची विलक्षण मनोवेधकता, नावलकारांचे चातुर्य व तत्त्ववेत्याची गहन बुद्धी इतके गुण एकत्र करावे तेंव्हा एका नाटकाराची कल्पना पूर्ण होते" . १६

आपल्याकडे भरतमुनीचे नाटयशास्त्र हा ग्रंथ प्रसिद्धच आहे. या शिवाय अनेक संस्कृत व अर्वाचीन नाटककार होऊन गेले. त्यांच्यामते नाटकाचे प्रमुख लक्षण -

" सर्ववृत्तिविनिष्णन्न । नानावस्थांतराश्रय
अवस्थानुकृतिनाटय । रूप दृश्यतपोच्यति
वाक्य रसात्मक काव्य । काव्यार्थाभिमतो नाटय " १७

संस्कृतातील अलंकार ग्रंथात विषय , नायक व रस या तिन गोष्टींना नाटकात महत्वाचे स्थान दिले आहे. नाटकाचा विषय ऐतिहासिक, कल्पित अथवा कांहीखरा व कांही अंशी काल्पनिक असावा. नायक सुस्वभावी, उदार, तत्पर, प्रियभाषी, लोकप्रिय, चांगल्या कुलात झालेला, स्थिर, तर्कण, उत्साही असावा. नायकाप्रमाणेच नायिका विवाहीत स्त्री असावी तिची एक सखी व एक दासी असावी. वेशा स्त्रीला नायिका करू नये. नाटकामध्ये रस असले पाहिजेत. या घटकांनी

युक्त अशी नाटकाची बांधणी असावी.

नाटक ही कला ग्रीस देशात उत्पन्न झाली व पुढे ती युरोप, अमेरीका व इतर सर्व खंडात पसरली. या ग्रीस देशात " सेवकानामे " एक मोठा विद्वान झाला. त्याने शोकांतीका या प्रकारची नाटके लिहिली. व सुखात्मिका स्वरूपाची नाटके लैटीनभाषेत अधिक आहेत. प्लातस कवीने नाटकात रीतीभातीचे, थट्टामस्करीची व दोष विष्करण ही उत्तमप्रकारे केली आहेत. ग्रीस देशात सोंग घेणे अगदी वाईट नाही अशा प्रकारची एक समजूत आहे. कारण अरिस्टोफेनीस हा स्वतः सोंग घेत होता. पुढे ग्रीस व इटली देशातील नाटकाच्या स्वरूपात बरेचसे बदल होत गेले.

* अर्वाचीन नाटक :

प्रारंभीच्या नाटकाचे स्वरूप हे युरोपमधील कांही देशात स्थिरावले होते. " भ्रिस्ताला सुवावर चढविला " या सारख्या गोष्टी त्यामध्ये असत. या गोष्टीतून धार्मिक प्रवृत्तीच्या लोकांना भ्रिस्ती धर्माकडे वळविण्याचा प्रयत्न केला जात होता. १३ व्या शतकापासून नाटके तयार झाली. संवादरूपी काव्य तयार करून ते रंगभूमीवर म्हणून दाखविली जात असत व १६ व्या शतकात नाटयरूपी ग्रंथ तयार झाले. या वेळाच्या नाटकातून कांही राजकीय हेतूही साध्य केले जात असत. याच १५ व्या व १६ व्या शतकात सुखात्मिका व शोकात्मिका या दोन नाटयप्रकाराबरोबरच तिसरा एक प्रकार उत्पन्न झाला. त्याला " हिस्टोरिकल " हे ऐतिहासिक नाव देण्यात आले. चार्लस विरार्डे याने ग्रानडामध्ये " भरु " लोकांचा अपजय यावर नाटके लिहिली गेली. यामध्ये कवीच्या कल्पनेलाही स्थान होते. युरोपात स्त्रीयांना देव मानले जात असे. मात्र जुन्या नाटकातून स्त्रियांच्या सुंदर देहावरून त्यांची किंमत केली जात असे. स्त्रियांच्या अंतः करणातले संकल्प, विकल्प, इच्छा, प्रीती, ममता, स्नेह, यांचा फारसा विचार केला जात नसे.

नंतरच्या कालखंडात फ्रान्समध्ये "कॉर्नील" या कवीने नाटकाच्या स्वरूपात अनेक बदल केले. इटालीत नाटकाचा चौथा प्रकार शोषून काढला गेला. त्यास "आपेरा" असे नाव दिले गेले. आपेरा या नाट्यप्रकारात नृत्य व गायन या दोन घटकांना महत्वाचे स्थान असते. नावलाचे जसे विषय, नायक व रस हे घटक महत्वाचे असतात तसेच नाटकातही विषय, नायक, व रस निर्मितीचे सामर्थ्य हे घटक महत्वाचे असतात.

नाटकामध्ये मोठ्या इतिहासातून निवडून घेतलेली थोड्या दिवसाची हकीकत असते. चमत्काराचा भाग घेतलेला असतो. बाकीचा वृत्तांत वगळलेला असतो. उत्तरराम चरित्रात सीतेला अरण्यात घालविले तेव्हा काय झाले हा वृत्तांत आहे. "शकुंतला" नाटकात शकुंतलेची व दुर्षताची भेट व नंतर दुर्ष्यताने शकुंतलेचे निर्भर्त्सन केले. याचेच वर्णन येते. असे चमत्कारीक भाग घेतले जातात. पुण्यातील एखाद्या लांबच्या लांब चरित्रातून काही भाग निवडून भाषणे स्वाभाविकपणे येत आहेत हे दाखविण्यासाठी काही गद्यात्मक भाग घेतला जातो. व वाचकांच्या मनाचा आनंद वाढविण्यासाठी काही पद्याची रचना केली जाते. याला पुढे नाटक ही संज्ञा प्राप्त झाली.

* नाटक निर्मितीचे नियम :

नाटक वाचकांच्या अभिरुचीला येण्यासाठी ते निर्माण करित असताना त्या नाटककाराने सेक्सपिअर, कालिदास, या सारख्या नाटककारांची नाटके वाचावित व खालील नियमाना अनुसरून नाटकाचा बांधा निर्माण करावा. असे का.बा.मराठे यांना वाटते.

(अ) * नाटकामध्ये अनेक गोष्टी घालून उपयोग नाही. कारण तितक्या गोष्टीकडे लक्ष ठेविले असता ते वाटले (विभागले) जाते व मुख्य

नायकाला किंवा नायिकेला गौणत्व येते. मुख्य पात्रांच्या गोष्टीला साधनीभूत दुस-या गोष्टी घातल्या असता चिंता नाही. ३८

(ब) " नाटकाचा विषय फार प्रौढ असावा. थोर पुरुषांचे आचरण, पत्त्रिता स्त्रियांचा दृढनिश्चय, शूर पुरुषांची साहसे, साधूची चरित्रे, उदार पुरुषांचे वर्तन, एखाद्या थोर मनुष्याचा वध, सुंदर स्त्रि-पुरुषांचे परस्पर प्रीती व त्याचा बिघाड, या प्रकारचे विषय नाटकास फार उत्तम. ३९

(क) " जे विषय नाटकात वर्णावयाचे ते असे असावे की, त्या पासून मनाची सुधारणा होईल. ४०

(ड) " नाटकामध्ये स्थलाचे ऐक्य असले पाहिजे, व काळाचे ऐक्य असले पाहिजे. ४१

* नि ष्क र्ष :

एकोणिसाव्या शतकात वाङ्मयाच्या क्षेत्रात निबंध वाङ्मयात विविधता निर्माण झाली. समाजातील अनेक प्रकारचे विषय या निबंध लेखनासाठी आमच्या विचारवृत्तानी हाताळले. सुरवातीच्या काळात इंग्रजी वाङ्मयातून भाषांतरित स्वरूपाचे कांही निबंध आनले गेले. १८३५ मध्ये मिसेस फरार यांचा " कुटुंबप्रवर्तननीति " हा इंग्रजी भाषेतून मराठीत निबंध आला. असे जरी असले तरी त्यातील मराठी शुद्ध स्वरूपात नव्हती. त्यामुळे त्यामध्ये एक प्रकारची कृत्रीमता निर्माण झाली आहे. या शिवाय आम्हांच्या विचारवृत्तानी अनेक विषयावर निबंध लेखन केले. समाज प्रबोधन करणे, राजकीय विषय प्रतिपादन करणे, धार्मिक विचार मांडणे, वाङ्मयीन चर्चा करणे, यासारखे हेतू या पाठीमागे होते. असे असले तरी या निबंधामध्ये एक प्रगल्भता आली होती असे नाही. मिळेल त्या विषयावर विचार मांडणे, कोठूनही मुद्दा मांडण्यास सुरवात करणे.

असेच या निबंधाचे स्वरूप आहे. वरील कांही निबंधातून त्याचे स्वरूप समजते. परंतु का.बा.मराठी यांनी सर्वापेक्षा एक समीक्षक दृष्टी ठेवून नावल आणि नाटक यांची वैशिष्ट्ये आणि कसोट्या सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे.

=0=0=0=0=0=

संदर्भ - सूची
=====

- (१) जोग रा.श्री.(संपादक) : "मराठी वाङ्मयाचा इतिहास"
महाराष्ट्र साहित्य परिषद,
टिळक रस्ता, पुणे - २०
दुसरी आवृत्ती, १९७३
पृष्ठ क्र.५०३.
- (२) तत्रैव : पृष्ठ क्र.५०४
- (३) तत्रैव : पृष्ठ क्र.५०४
- (४) तत्रैव : पृष्ठ क्र.५०४
- (५) तत्रैव : पृष्ठ क्र.५०४
- (६) इनामदार ना.र.(संपा.) : "लोकहितवादींची शतपत्रे"
कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे- २
दुसरी आवृत्ती, १९६०
पृष्ठ क्र. २७९.
- (७) तत्रैव : पृष्ठ क्र. २७९.
- (८) तत्रैव : पृष्ठ क्र. २७९.
- (९) तत्रैव : पृष्ठ क्र. २७९.
- (१०) तत्रैव : पृष्ठ क्र. २७९.
- (११) तत्रैव : पृष्ठ क्र. २७९.

- (१२) तत्रैव : पृष्ठ क्र. २७९.
- (१३) तत्रैव : पृष्ठ क्र. २७९.
- (१४) तत्रैव : पृष्ठ क्र. २८०
- (१५) क-हाडकर के.सी. : "बाबा पदमनजी कला व कर्तृत्व"
महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती
मंडळ, मंत्रालय, मुंबई.
पृष्ठ क्र. ३
- (१६) तत्रैव : पृष्ठ क्र. ९
- (१७) तत्रैव : पृष्ठ क्र. १४
- (१८) तत्रैव : पृष्ठ क्र. १९
- (१९) तत्रैव : पृष्ठ क्र. ३७
- (२०) तत्रैव : पृष्ठ क्र. ३७
- (२१) तत्रैव : पृष्ठ क्र. ३८
- (२२) तत्रैव : पृष्ठ क्र. ३८
- (२३) तत्रैव : पृष्ठ क्र. ३९
- (२४) कुलकर्णी भिमराव (संपा.) : "मराठी गद्याचा पूर्वर्ग"
जोशी आणि लोखंडे प्रकाशन,
सदाशिवपेठ, टिळक रस्ता, पुणे-९
पहिली आवृत्ती, १९६६
पृष्ठ क्र. १०१

- (२५) जोग रा.श्री. : "मराठी वाङ्मयाचा इतिहास"
(खंड चौथा)
महाराष्ट्र साहित्य परिषद,
दुसरी आवृत्ती, १९७३
पृष्ठ क्र. ५२१.
- (२६) कुलकर्णी भिमराव (संपा.) : "मराठी गद्याचा पूर्वरंग"
"उनि" पृष्ठ क्र. ५२२.
- (२७) तत्रैव : पृष्ठ क्र. १०३ - १०४.
- (२८) तत्रैव : पृष्ठ क्र. १०६
- (२९) तत्रैव : पृष्ठ क्र. १०७
- (३०) मराठे का.बा. : "नावल आणि नावल हया विषयी
निबंध"
मॉडर्न बुक डेपो, पुणे - २.
दुसरी आवृत्ती,
पृष्ठ क्र. १
- (३१) तत्रैव : पृष्ठ क्र. ५
- (३२) तत्रैव : पृष्ठ क्र. ५ - ६.
- (३३) तत्रैव : पृष्ठ क्र. ७
- (३४) तत्रैव : पृष्ठ क्र. १५
- (३५) तत्रैव : पृष्ठ क्र. १७

(३६) तत्रैव	:	पृष्ठ क्र० १८
(३७) तत्रैव	:	पृष्ठ क्र० १९
(३८) तत्रैव	:	पृष्ठ क्र० २९
(३९) तत्रैव	:	पृष्ठ क्र० ३०
(४०) तत्रैव	:	पृष्ठ क्र० ३१
(४१) तत्रैव	:	पृष्ठ क्र० ३२

=0=0=0=0=0=